

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 726.1(477.51)

Анатолій Адрюг

ЗОБРАЖЕННЯ У ТВОРАХ МИСТЕЦТВА ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ, ЗВЕДЕНОГО ЗА СПРИЯННЯ І. МАЗЕПИ

Стаття присвячена зображенням Троїцького собору в Чернігові у творах мистецтва другої половини XVII – початку XVIII століть. Вони є важливими документами з історії української архітектури.

Троїцький собор у Чернігові є видатною пам'яткою української архітектури доби бароко. Саме він продовжив у другій половині XVII ст. лінію розвитку давньоруського монастирського храму, започатковану ще Успенським собором Києво-Печерського монастиря другої половини XI ст. Чернігівський храм став найбільшою спорудою міста і послужив зразком для зведення величних споруд у Києві – Богоявленського собору Братського монастиря та Микільського собору на Печерську, а також Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині. У 1679 р. до Чернігова з Новгорода-Сіверського переведена друкарня, заснована Л.Барановичем. Спочатку вона працювала при архієпископській кафедрі, а згодом – у Троїцько-Іллінському монастирі. Тому не випадково на сторінках чернігівських стародруків вміщували зображення головно-го храму Троїцько-Іллінського монастиря – Троїцького собору.

У XX ст. гравюри з чернігівських стародруків із зображенням Троїцького собору публікувалися кілька разів. У 1926 р. П.М.Попов опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші книги "Правило к божественному причащенію" 1720 р. із зображенням Троїцького собору та інших споруд монастиря [1]. У 1960-х – 1980-х роках Г.Н.Логвин опублікував без коментарів і пояснень нижню частину гравюри на титульному аркуші Євангелія чернігівського друку 1717 р. [2]. Ці два зображення споруди, а також ще два з інших чернігівських видань (Тріодь квітна 1685 р. та Феатрон І.Максимовича 1708 р.) були використані колективом київських реставраторів під керівництвом М.М.Говденко для створення проекту реставрації Троїцького собору в первісних формах [3].

У другому виданні книги про пам'ятки сіверянського краю Г.Н.Логвин опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші чернігівського видання "Алфавіту" 1705 р. із зображенням храму, який він визначив як Троїцький собор у Чернігові (східний фасад) [4]. Насправді ж зображений західний фасад Борисоглібського собору в Чернігові, що засвідчують і зображення святих князів Гліба й Бориса над храмом. У підпису під ілюстрацією помилково вказано назву видання "Акафіст" замість справжнього "Алфавіт".

У 1981 р. А.К.Адрюг опублікував п'ять зображень чернігівського Троїцького собору на сторінках видань місцевої друкарні. До вже згаданих чотирьох додалося ще одне (до того неопубліковане) з титульного аркуша "Трьохакафістного

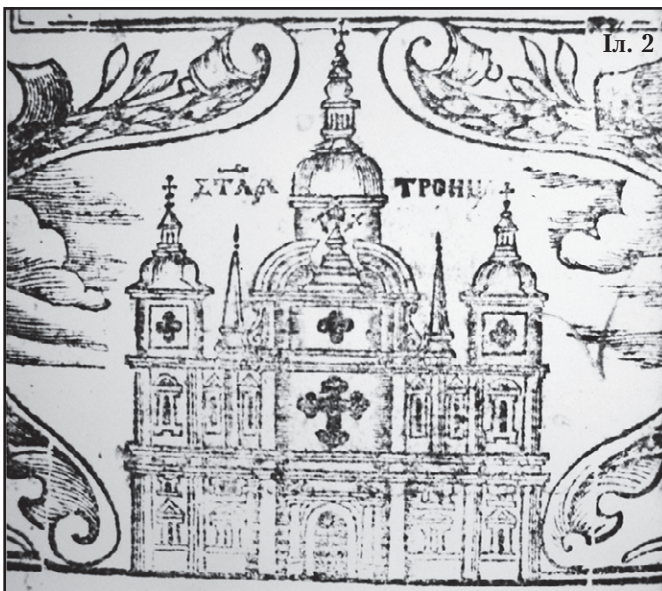
© Адрюг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

молитвослова" 1697 р. Автор у кожному випадку обгрунтовував думку про те, що зображений саме Троїцький собор [5].

У 1990 р. Г.Н.Логвин опублікував кілька гравюр з титульних аркушів чернігівських стародруків. У контексті нашого дослідження треба назвати мідьорит з "Трьохакафістного молитвослова" 1697 р. (у підпису під ілюстрацією помилково вказана дата 1797 р.). Також треба назвати форту з "Нового заповіту" 1717 р. та "Правила к божественному причащенню" 1745 року. В останньому виданні використана та ж сама рамка із зображенням внизу Троїцького собору, що і в "Новому заповіті" 1717 р. Г.Н.Логвин зображення Троїцького собору спеціально не розглядав [6]. Одну із форт чернігівського видання опублікували

московські дослідники [7]. У статтях М.М.Говденко надруковано зображення Троїцького собору в Чернігові із видання "Феатрона" 1708 р. В одному випадку написано під ілюстрацією "на титульній сторінці", а в другому вказано дату "кінець XVII ст." [8]. Насправді ж гравюра була вміщена на звороті титульного аркуша книги "Феатрон" 1708 р. Крім чернігівських стародруків, Троїцький собор зображувався на плані Чернігова 1706 р., у творах станкової графіки та живопису. Ці пам'ятки друкувались, але зображення Троїцького храму спеціально не розглядалось.

Отже, іконографія Троїцького собору в Чернігові досі ще не була предметом окремого комплексного дослідження. Його необхідність зумовлена розвитком туристичної галузі, потребою проведення нових досліджень і реставраційних робіт, а також ведення екскурсійної та лекційної роботи для чернігівців та гостей міста. Матеріали дослідження можуть бути використані в педагогічній роботі із школярами й студентами.

Перше відоме зобра-

ження Троїцького собору з'явилось на звороті титульного аркуша одного з варіантів видання "Октоїху", видрукованого у чверть аркуша в чернігівській друкарні 14 жовтня 1682 р. (Лл. 1). Композиція виконана в техніці гравюри на дереві (163 x 127 мм). У горішній частині серед хмар зображена ікона Іллінської Богоматері. У центрі нижньої частини бачимо західний фасад Троїцького собору. Що зображений саме він, засвідчує присутність чудотворної ікони Іллінської Богоматері, яка в той час зберігалась у тому ж таки Троїцькому соборі, а також фігури Антонія та Феодосія Печерських обабіч храму. Як відомо, Антоній поклав початок чернігівському Іллінському монастирю, викопавши печери, які й зараз носять його ім'я.

Лл. 3

Лл. 4

Перед нами зображення Троїцького собору в Чернігові, який був закладений 30 квітня 1679 р. Наступного 1680 р. до Чернігова прибув з Вільнюса досвідчений архітектор Йоганн-Баптист Зауер. Зодчий створив власний проект Троїцького собору ("Абрис"), який і був втілений. Згаданий "Абрис" споруди являв собою, найвірогідніше, зображення на папері головного західного фасаду будівлі. Вже у квітні 1684 р. Й.-Б.Зауер починає зводити Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Тобто за 3 – 4 будівельні сезони роботи над зведенням Троїцького собору в Чернігові було завершено [9]. Таким чином, "Октоїх" 1682 р. готувався до друку й побачив світ під час ведення будівництва. Цілком можливо, худож-

Л. 5

ник використав креслення архітектора Й.-Б.Зауера ("Абрис"). З іншого боку, сам проєкт можна більш наочно уявити як зображення, котре вельми близьке до гравюри у книзі, але ж, звичайно, більшого розміру.

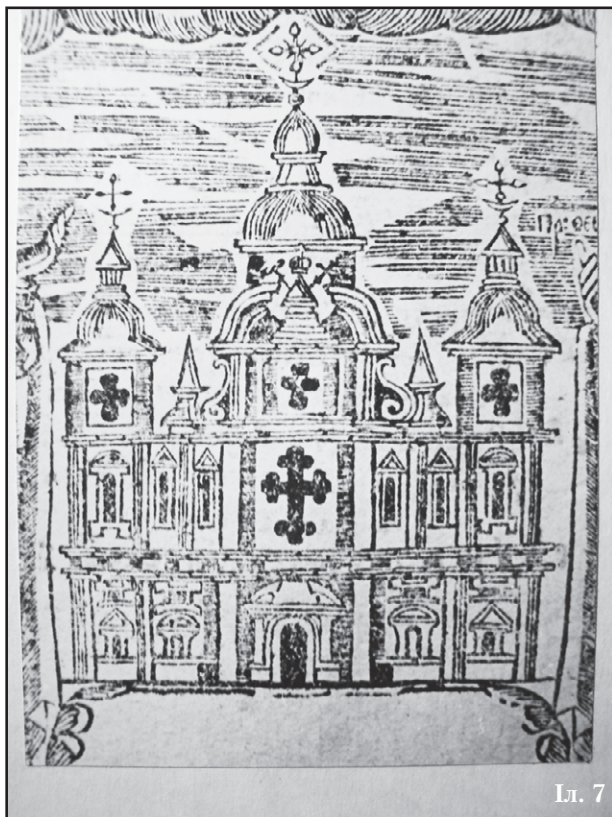
На гравюрі західний фасад чітко поділяється горизонталями карнизів та вертикалями пілястр на окремі частини. В центрі внизу бачимо портал вхідних дверей, над ним велике вікно у вигляді хреста. А завершує центральну частину фасаду фронтон з волютами і розривом посередині, де вивищується царська корона. Обабіч фронтону –obelіски. Зображена центральна велика баня та дві менші над західними вежами (усі увінчані хрестами). Деталі наличників вікон та ніш досить точно відповідають існуючим. Хоча в нижньому ярусі

зображено по одній високій ніші та квадратній над нею, а в існуючій споруді їх по дві.

Наступне видання чернігівської друкарні із зображенням Троїцького собору побачило світ 1 березня 1685 р. Це – "Тріодь квітна", надрукована у піваркуша (Л.3). На той час зведення споруди в основному вже завершилось. Унизу на титульному аркуші всередині картуша вміщено фронтальне зображення західного фасаду храму. Напис обабіч центральної бані "святая Троица" засвідчує, що зображений саме Троїцький собор. У загальних рисах воно близьке до зображення 1682 р. Але не можна сказати, що це відбиток з тієї ж дерев'яної дошки. Це – нова робота, а подібність можна пояснити й спільним першоджерелом – кресленням архітектора Й.-Б.Зауера.

Л. 6

Лл. 7

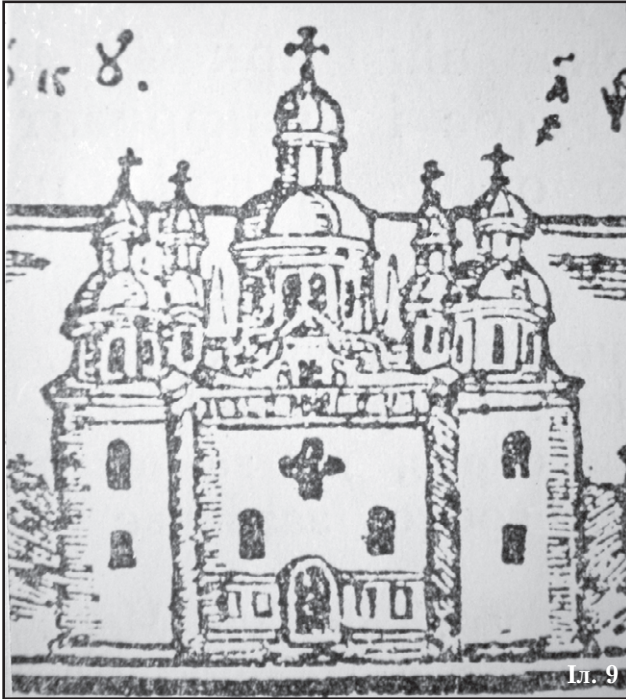
У 1696 р. в Чернігові створена велика ікона чернігівської Іллінської Богоматері. Її автором, вірогідно, був письменник і художник, ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович (Лл. 3). Тоді ж вона була піднесена (подарована) Петру I. Нині зберігається у Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Твір являє собою велику і складну композицію, написану темперними фарбами на дереві. Розміри її досить значні – 184 x 112 см. У центральній частині композиції зображена чудотворна чернігівська ікона Іллінської Богоматері, написана 1658 р. маляром Григорієм Константиновичем. Зображення ікони оточують з обох боків і зверху 7 алегоричних композицій у барокових картушах, присвячених Богоматері. В

нижній частині твору ліворуч можна побачити графічне зображення Азовської фортеці. Вся права нижня частина зайнята зображенням чернігівського Троїцького собору, з якого виходить довга процесія на чолі з патріархом Адріаном. Про це свідчать написи. Під процесією на білому тлі багатослівний напис-привітання ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича.

Над зображенням західного фасаду Троїцького собору зроблено напис темними літерами на голубому тлі: "Церковь святой Троицы монастыря Ильинского Черниговского" [10]. Храм зображений з великою центральною банею. Обабіч неї дві невеликі бані, розміщені дещо на схід від головної. Л.Крщонович опікувався будівництвом Троїцького собору і добре знав цю споруду. Мабуть, відсутність на іконі двох невеликих бань можна пояснити тим, що вони розміщені саме за завершеннями західних веж та браком місця у композиції. Башти на західному фасаді увінчані подібними невеликими банями.

Лл. 8

ликими банями. Фронтон на західному фасаді відсутній. Архітектурні членування західного фасаду в основному відповідають справжнім. З невідомої причини відсутнє зображення великого вікна у вигляді хреста у центральній частині західного фасаду. Архітектурні деталі позначені чорним кольором на блідо-рожевому тлі. Двосхилого даху споруди не видно. Всі бані вкриті бляхою та увінчані хрестами. Це єдине давнє зображення Троїцького собору в Чернігові, виконане в кольорі.

У 1697 р. у чернігівській друкарні побачило світ друге видання "Триакафістний молитвослов" в одну

восьму аркуша. У книзі вміщено три акафісти, присвячені Святій Трійці, великомучениці Варварі та Страстям Христовим. Відповідно в центрі гравюри на титульному аркуші над заголовком в овалі бачимо композицію "Старозавітня Трійця". Праворуч від заголовка зображена великомучениця Варвара з галузкою та вежею, а ліворуч – Ісус Христос із хрестом. Підпис автора мідьориту на титульному аркуші відсутній, але можна припустити, що ним був Лаврентій Крщонович. Його ім'я згадується в заголовку книги ("ізображений тщаниєм всечестного отца Лаврентія Крщоновича" ...).

Під заголовком – зображення західного фасаду Троїцького собору в Чернігові (Лл. 4). Вихідні дані книги, композиції "Старозавітня Трійця" та зображення великомучениці Варвари, якій у храмі був присвячений один з престолів, свідчать на користь того, що перед нами чернігівський Троїцький собор. Розташування бань на цій гравюрі подібне до того, що ми ба-

чили на іконі чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р. Гравер ретельно прорисовував деталі архітектурного декору, які в основному відповідають реальним. Мабуть, для спрощення художник показав обабіч від центральної частини фасаду в першому і другому ярусах по одній ніші замість двох. Фасад завершує бароковий фронтон з обелісками, зображений дещо схематично. Вперше звернуто увагу на цікаві деталі – біля фронтона між двома вежами зображений невисокий парапет, а відкоси башт і проміжний карниз укриті гонтом.

Зображення Троїцького собору знаходимо і на мальованому плані Чернігова 1706 р. ("Абрис Чернігівський"). План виконаний на папері (туш, перо, пензель, олівець). Його розмір 63x97 см (Іл. 5). Зберігається у відділі рукописів Бібліотеки АН Росії в Петербурзі [11]. На плані Троїцький собор бачимо поруч з великим ровом в оточенні дерев. Угорі на стрічці напис: "Троицкий монастырь". Західний фасад завершує фігурний фронтон з ледь позначеними формами. В центрі велика баня, дві менші над вежами, які фланкують фасад. Членування фасаду представлено скупо й схематично. В центральній частині угорі намальовано вікно у вигляді хреста. Нижче з-за дерев проглядає верхня частина порталу входу. На вежах позначені вікна у вигляді прямокутників дещо відмінно від будівлі. Загалом для цього зображення характерні схематичність, спрощеність та узагальнення.

Варто розглянути також зображення у великій тезі І.Мигури 1706 р. (Іл. 6). Це – мідьорит, де представлені шість храмів фундації І.Мазепи. Про те, які саме храми зображені, у дослідників єдиної думки немає. В.Січинський визначив лише чотири храми – Микільський собор на Печерську в Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі і церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. Другий і шостий храми залишились невпізнаними [12]. Д.В.Степовик опублікував фрагмент мідьориту І.Мигури 1706 р. і назвав усі зображені храми архітектурними пам'ятками Києва [13]. В.В.Вечерський вважає дещо інакше. На його думку, зліва направо зображені Богоявленський, Микільський та Успенський Печерський собори в Києві. Далі – Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та Троїцький собор у Чернігові [14]. На нашу ж думку, першим зліва зображений Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині з характерним лучковим фронтоном. Далі Микільський собор на Печерську в Києві з півколонами на фасаді, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі (пілястри на фасаді), церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та, можливо, Троїцький собор в Чернігові. Щодо останнього зображення, то таке припущення може мати місце, незважаючи на те, що фронтон фасаду та фронтон порталу мають відмінну форму від самої споруди і вже розглянутих його зображень. А схематичність у відтворенні лиштв ніш та невідповідність їх розміщення властиві й для інших зображень.

30 жовтня 1708 р. в чернігівській друкарні побачила світ книга "Феатрон или позор нравоучительный" (в чверть аркуша). Для нас являє інтерес ілюстрація на звороті титульного аркуша, виконана в техніці гравюри на дереві. Зображення західного фасаду храму вміщено в центрі. Напису, який би свідчив про його назву, немає. Але розташовані поруч зображення Антонія Печерського, святих Іллі та Онуфрія, а також чудотворної ікони Іллінської Богоматері свідчать про те, що перед нами саме Троїцький собор – головний храм чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (Іл. 7). В цій гравюрі майже повністю повторено зображення Троїцького собору на сторінках "Октоїху" 1682 р. та "Тріоді квітної" 1685 р. Різниця полягає лише в незначних відмінностях у формах бань, фронтонів та обелісків.

У 1717 р. в Чернігові виходить першим виданням "Новий заповіт" у чверть аркуша. Титульний аркуш книги оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві. Під заголовком постав великий храм – Троїцький собор у Чернігові (Іл. 8). Про це свідчать фігури святих Іллі та Антонія Печерського обабіч споруди. Це зображення чернігівського храму близьке до подібного на титульному аркуші

"Трьохакафістного молитвослова" 1697 р., відрізняючись ретельнішим опрацюванням архітектурних деталей. Пізніше дошка з цією рамкою була використана для оздоблення титульного аркуша видання "Правила к божественному причащенню", здійсненого у чернігівській друкарні 1745 р.

У 1720 р. в Чернігові другим виданням у чверть аркуша вийшло "Правило к божественному причащенню". Титульний аркуш із заголовком оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві Никодимом Зубрицьким [15]. Фігури святих Онуфрія та Іллі свідчать на користь того, що в центрі нижньої частини титульного аркуша зображений чернігівський Троїцький собор (Іл. 9). Він звернений до глядача своїм західним фасадом – нерозчленованим, з гладенькими площинами. Зображення храму багато в чому ідентичне попереднім, але більш спрощене. В нижньому ярусі обабіч від входу – по дві ніші (як і в існуючій споруді), а верхній ярус показаний умовно.

Усі розглянуті зображення Троїцького собору в Чернігові можна поділити на три групи. Першу представляють гравюри з "Октоїху" 1682 р., "Тріюді квітної" 1685 р. та "Феатрона" 1708 р. Вони, мабуть, найближчі до "Абрису" храму, який створив архітектор Й.-Б.Зауер. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення будівлі на мальованому плані Чернігова 1706 р. та на титульному аркуші "Правила к божественному причащенню" 1720 р. Третю групу складають гравюри з "Трьохакафістного молитвослова" 1697 р. та "Нового заповіту" 1717 р. Можна сказати, що вони виконані багато в чому позірно, з натури. Тому вони мають найбільшу історичну й мистецьку цінність завдяки відтворенню важливих деталей. До них примикає зображення на іконі 1696 р. Осібним є зображення храму на мідьориті 1706 р. І.Мигури, яке можна лише певною мірою назвати зображенням Троїцького собору.

Усі зображення Троїцького собору відображають справжні масштабні співвідношення його західного фасаду. Архітектурні членування і деталі декору відтворені досить точно. Троїцький собор зазвичай зображувався з п'ятьма банями – дві невеликі бані розташовані поряд з центральною та ще дві такі ж увінчують західні вежі. Однієї пари невеликих східних бань просто не видно спостерігачам з не дуже великого монастирського двору. В цілому розглянуті зображення Троїцького собору в Чернігові є важливими документами з історії архітектури Чернігова та України.

1. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С.49.
2. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.:Искусство, 1965. – С.115.
2-е видання. М.:Искусство, 1980. – С.120.
3. Памятник архитектуры XVII в. бывший Троицкий собор в Чернигове. Проект реставрации. – Киев.1973. – Т.1.– Арк.29-30.
4. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.:Искусство, 1980. – С.119.
5. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII века//Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып.29.– С.105 – 108.
6. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990.– Іл. 316, 389, 513.
7. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина/ Сост. А.А.Гусева, И.М.Полонская. – М., 1990. – Вып.2. – Ч.2. – С.167.
8. Говденко М. Дві споруди Йоганна Баптиста // З історії української реставрації. – К., 1996. – С.246.
Говденко М. Праці архітектора Йоганна Баптиста в Гетьманщині // Пам'ятки України. – 1997. – №1. – С.70.
9. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. – 1984. – №3. – С.32.
- Адруг А. Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.89 – 90.
10. Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. // Мистецтвознавство

України: Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. I. – С.352-356. Адрюк А. Ікона чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С.46 – 49.

11. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.241 – 244.

Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1992. – С.31 – 32.

12. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С.16.

13. Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1982. – С.294 – 295.

14. Вечерський В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури. – К.: Техніка, 2003. – С.194.

15. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. III. – С.300.

Статья посвящена изображениям Троицкого собора в Чернигове в произведениях искусства второй половины XVII – начала XVIII столетий. Они являются важными документами по истории украинской архитектуры.

The article is about images Trinity cathedral in Chernigiv in pieces of Art in the second half of XVII – the beginning of XVIII centuries. They are important documents for history of Ukrainian architecture.